

Research Article

महात्मा फुले यांच्या आर्थिक विचारांतुन शेतकऱ्यांचा दारिद्र्याची कारणमीमांसा

राजभोज संदिप बाबासाहेब

इतिहास विभाग, पी. व्ही. पी. कॉलेज प्रवरानगर

प्रस्तावना :

१८९८ मध्ये पेशवाई संपुष्टात आली आणि झालेला सर्वात मोठा बदल म्हणजे संपुर्ण महाराष्ट्र हा ब्रिटीशांच्या अधिकपत्या खाली गेला ब्रिटीश सरकारने वेगाने महाराष्ट्रावर वर्चस्व प्रस्थापित करून एक-एक घटकांवर नियंत्रण मिळविले. याच काळात ब्रिटीश सरकारने सुरुवातीच्या काळात लोकपयोगी योजना आणल्या मात्र याच बरोबर हे सरकार भारतीय जनतेचे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक शोषण करत होते. यामुळे संपुर्ण देशात आणि महाराष्ट्रात ही राष्ट्रवादी विचारांना व राष्ट्रवादी शक्तींना बळकटी प्राप्त झाली. भारतीयांच्या आर्थिक शोषणाविरुद्ध महाराष्ट्रात लोकहितवादी न्या. रानडे, सार्वजनिक काका, महात्मा फुले, दादाभाई नवरोजी व ना. गोखले इत्यादी विचारवंतांनी व कार्यकर्त्यांनी आर्थिक शोषणाच्या प्रश्नाकडे लोकांचे लक्ष वेधून घेतले. दादाभाई नवरोजी यांनी तर आपल्या लुटीच्या किंवा आर्थिक नि.सारण सिध्दांताने सर्वत्र खळबळ उडविली. समाजसुधारकांनी ब्रिटीश सत्तेची स्थापना झाल्यापासुन येथील शेतीव्यवसाय, हस्तव्यवसाय व व्यापार यावर किती प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. याची लोकांना माहिती करून दिली. तसेच ब्रिटीशांच्या आर्थिक नितीवर जोरदार टिका सुरु झाली. परिणामी, या देशात ब्रिटीश राजवटी विरुद्ध वातावरण तयार होण्यास व राष्ट्रवादी भावनेला चालना मिळण्यास मोठीच मदत झाली. यामध्ये महात्मा फुले यांनीही आपल्या आर्थिक विचारांतुन प्रामुख्याने शेती व शेतकऱ्यांची स्थिती याविषयी विचार मांडले व यामधून शेतकऱ्यांचे प्रबोधन करून त्यांच्यात जनजागृती घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला शेती व शेतीवर आधारित असणाऱ्या उद्योगधंद्यावर झालेल्या परिणामाची चर्चा आर्थिक विचारातून दिसून येते.

उद्दिष्टे-

- १) महात्मा फुले यांच्या आर्थिक विचारांवर चर्चा करणे.
- २) शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याची कारणमीमांसा करणे.
- ३) ब्रिटीशांच्या धोरणावर चर्चा करणे.
- ४) महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारणेसाठी सांगितलेल्या उपायावर चर्चा करणे.
- ५) महात्मा फुले यांनी मांडलेले शैक्षणिक धोरणावर चर्चा करणे.

गृहितक-

- १) ब्रिटीश सरकारच्या आर्थिक धोरणा विरोधात महात्मा फुले यांनी विचार मांडलेले दिसून येते.
- २) महात्मा फुले यांनी आपल्या ग्रंथ संपादातुन इ. स. १८८३ साली शेतकऱ्यांचा असुड आणि इ. स. १८८५ साली इशारा हे दोन ग्रंथ लिहून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक पिळवणुकीला शेटजी-भटजी व सावकार हे कसे जबाबदार आहेत. हे दाखवून दिले.
- ३) आर्थिक शोषणाची मांडणी करताना कारागीर व शेतकऱ्यांच्या केवार घेऊन मांडणी दिसून येते.
- ४) महात्मा फुले यांच्या आर्थिक विचारांतुन बहुजनांच्या प्रगतीसाठी केलेला एक प्रयत्न दिसून येतो.

शोधकशब्द-

महात्मा फुले, समाजसुधारक, शेतकऱ्यांचा असुड, इशारा, आर्थिक विचार, कारागीर, शेती, उद्योगधंदे.

विश्लेषण-

(महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार .मांडण्याचे कारण) महात्मा फुले यांचे महाराष्ट्रांच्या सामाजिक क्षेत्रातले अग्रदूतत्व सर्वमान्य आहे. समाजातील कष्टकरी वर्गाच्या शोषणाची व गरीबीची समस्या यांची त्यांनी मांडणी केली.

प्रा. गं. बा. सरदार म्हणतात- महात्मा फुले अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते. तर ते कृतीशील समाजाचितक होते. तेव्हा त्यांचे विचार हे त्यांच्या अनुभवातुन समोर आले. दादाभाई नवरोजी यांनी अर्थाविषयक प्रश्नांचा इंग्लंड व भारत असा राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विचार करीत असतानाच महात्मा फुले महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य माणसाला विशेषत शेतकऱ्याला दैनंदिन जीवनात येणाऱ्या अडचणी मांडत होते. या मधुनच त्यांनी आपले आर्थिक विचार मांडले.

महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे प्रत्ययकारी वर्णन -

भारतात शेतीच्या एवढा गंभीरपणे विचार फक्त महात्मा फुले यांनीच केला. भारतीय शेतकऱ्यांची दुःखे समस्या मांडणारे फुले हे आधुनिक भारतातील पहिले पुरुष होते.

महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे वर्णन करताना त्यांच्या शोषणाला भटाभिक्षुक जंगल व महसुल इत्यादी विविध खात्यातील भट कामगार, पोलिस पाटील, सावकार मारवाडी व भट ब्राम्हणांच्या नोकरशाहीवर विसंबणारे इंग्रज अधिकारी व ब्रिटिशांचे धोरण कारणीभूत आहेत. असे त्यांनी सांगितले. शेतकऱ्यांच्या दैन्याला शेतकरी जबाबदार- शेतकऱ्यांचे अज्ञान व त्यांचे अनेका बायका करणे बालविवाह यासर्व गोष्टी त्यांना अहितकारक वाटतात.

शेतकऱ्यांची परिस्थिती-शेतकऱ्यांचा असुड ग्रंथातून वर्णन

शेतकऱ्यांचा असुड ग्रंथातून वर्णन- ग्रंथामधील तत्कालिन शेती आणि शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीचे वर्णन केलेले आहे. तत्कालिन शेतकऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबाला मिळून मासिक ३१ रुपये प्राप्ती व्हायची त्यात शेतकरी कसे भागविणार २ यामुळे अत्यंत दारीद्र्य दैन्यावस्थेत असलेला शेतकरी त्याची दारीद्र्यातून सुटका झाल्याखेरीज देशाचा विकास होणार नाही. असे मत महात्मा फुले यांनी मांडले. इ.स. १८८३ साली इशारा हे दोन ग्रंथ लिहून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक पिढवणुकीला शेतजी भटजी व सावकार कसे जबाबदार आहे हे दाखवून दिले. गोरगरिब शेतकऱ्यांचा शोषणावरून सरकारची कान उघाडणी करीत असताना त्यांनी जे परखड विचार व्यक्त केले त्या विचारातून त्यांचा आर्थिक राष्ट्रवादी दृष्टीकोन समोर येतो.

शेतकरी आणि ग्रामीण कारागीर यांचे खरे शोषक कोण आहेत. त्यांच्या शोषणाची साधने कोणती आहेत. गावगाडा असल्यामुळे रयतचा संबंध भट, सावकार येत असे. या घटकाकडून गोर गरीबांचे सर्वांगाने शोषण होते. आपल्या देशातील दलालावर हल्ला चढविला कारण हा घटक शेतकऱ्यांचे शोषण करीत असे सरकारने अनेक कायदे करून रॉयल फंड, लोकल फंड, शेतसारा, जकात इत्यादी मार्गांनी शेतकऱ्यांची पिढवणुक केली. जीवन आवश्यक वस्तुवर कर बसविण्यात आले. व त्या मधुन येथील शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक शोषण केले. त्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी झाला. सरकारच्या वन विभागावर ताशेरे ओढले. इंग्लंडमधुन येणाऱ्या सुबक वस्तुमुळे भारतीय मालाला फटका बसला आणि कारागिराचे उद्योगधंदे बुडाले.

महाराणी व्हीक्टोरियाचा पुत्र ड्युक ऑफ कनॉट भेट- (पुणे)-शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीची चर्चा

१८८८ भारत भेटीच्या या प्रसंगावरून त्यांची निर्भिड वृत्तीही लक्षात येते. भारत भेटीच्या वेळी पुण्यात त्यांना मानपत्र देण्याचा समारंभ होता. या समारंभाचे निमंत्रण काही महत्त्वाच्या व्यक्तींनाच होते. त्यात महात्मा फुले यांना निमंत्रण होते. सर्वजण समारंभात नीट नेटका पोशाख घालून आले होते. पण महात्मा फुले मात्र शेतकऱ्यांच्या वेशात गेले. डोक्यास फेटा साधा अंगरखा खांद्यावर घोंगडी हातात काठी व पायात फाटक्या चप्पल घालून ते भेटीस गेले होते. त्यांना बोलण्याची परवानगी मिळाली तेव्हा त्यांनी जे विचार मांडले पुढीलप्रमाणे "ड्युक साहेब" या ठिकाणी उत्तमोत्तम पोशाख करून उपस्थित असलेले हे लोक हिंदुस्थानच्या जनतेचे प्रतिनिधी नाहीत. या देशातील बहुसंख्य जनता शेतकरी आहे. आणि ते जो पोशाख वापरतात. त्याच पेहरावात मी त्यांचा प्रतिनिधी म्हणून आपल्या भेटीला आलो आहे. हिंदुस्थानच्या या बहुसंख्य जनतेचे हित तुम्हाला करावयाचे असेल तर त्याचे अज्ञान घालवा. त्यांना प्राथमिक शिक्षण मोफत मिळण्याची सोय करा. असा त्या लोकांचा प्रतिनिधी म्हणून माझा निरोप महाराणींना कळवा.

महात्मा फुले यांच्या ग्रंथातून शिक्षणाचे महत्व-शेतकऱ्यांसाठी शिक्षणाचे महत्व :-

विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीती विना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्तविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले. शिक्षणाशिवाय या कष्टकरी समाजाची स्थिती सुधारणार नाही हे त्यांनी ओळखले होते. शिक्षणाशिवाय याकष्टकरी समाजाची स्थिती सुधारणार नाही. हे त्यांनी ओळखले. त्यासाठी त्यांनी शिक्षणाचा पुरस्कार केला. शेतकऱ्यांचा असुड या ग्रंथात शिक्षणाअभावी समाजाची कशी दुर्दशा झाली याचे वर्णन वरील प्रमाणे ते केले आहे.

महात्मा फुले यांच्या शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय- शेतकऱ्यांच्या मुलांना मोफत शिक्षण द्यावे वसतिगृहे काढावीत परदेशातील शेतकी शाळा प्रमाणेच येथेही शेती शाळा सुरु कराव्यात शेती सुधारणेसाठी पाणी अडवा हे सांगणारे फुले पहिलेच कृषी तज्ञ होते. तलाव धरणे, विहीरी, बांधण्यावर भर द्या, सरकारी कुरणे जनावरांना चरण्यास मोफत उपलब्ध करून द्यावेत.

विज्ञान निष्ठेची कास धरावी. कृषी विषयक शिक्षण द्यावे, शेतीविषयक पुस्तके तयार करावेत. शेतकऱ्यांकडून मिळणाऱ्या करांचा उपयोग शेतकऱ्यांवर करावा, त्यांची फसवणुक होऊ नये. म्हणून सावकारांच्या व्यवहारांवर लक्ष्य ठेवावे. शेतकऱ्यांना कमी दराने कर्जपुरवठा करावा. लाकूड तोडीचा विरोधात कायदा करावा. शेतकरी सुखी तर देश सुखी या विचारप्रणालीने फुले यांचा ग्रंथ भरलेला आहे. भुमी आणि भुमीपुत्रांच्या विकास केल्या खेरीज देशाला पर्याय नाही.

निष्कर्ष-

महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी सुचविलेल्या या उपाययोजना मुलगामी होत्या आजही त्यातील काहीचे महत्व आहे. जोतीराव हे कोणी नावाजलेले त्या प्रसंगी अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते. तर ते कृतिशील समाजचिंतक होते. तेव्हा त्याच वेळेस आर्थिक शोषणाची चिंत्सा तत्कालीन कोणत्याही अर्थ तज्ञाला करता आली नाही. शेती व शेतकरी यांचा समग्रपणे व सुसंगत पणे विचार करणारे फुले हे पहिले एकमेव सुधारक होते.

संदर्भ सुची-

- १) डॉ. दिपा सावळे/मोरे- आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास एज्युकेशनस पब्लिशर्स औरंगाबाद
- २) पंडीत नलिनी- महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास, पुणे १९७२
- ३) कीर धनंजय- महात्मा फुले मुंबई १९७३ पॉप्युलर प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती.

-
- ४) प्रा. दिनेश मोरे - आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (१८१८-१९६०) के. एस. पब्लिकेशन, पुणे.
  - ५) प्रा. गणेश राऊत, ज्योती राऊत- महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (१८१८ मे १९२०) डायमंड पब्लिकेशनस् पुणे ३०
  - ६) फडके य. दि.- महात्मा फुले समग्र वाङ् मय
  - ७) सरदार गं. बा.- महाराष्ट्राचा सामाजिक प्रबोधनाची वाटचाल, नव निर्माण न्यास- महात्मा फुले- ग्रंथाली, १९८२
  - ८) जी. एल. भिडे, एन जे.पाटील- महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास -फडके प्रकाशन,कोल्हापुर
  - ९) प्रा. वसंत जाधव- आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास विद्या प्रकाशन, नागपुर
  - १०) डॉ. भोळे भा. ल.- महात्मा जोतीराव फुले - प्रास्ताविक
  - ११) प्रा. डॉ. व. गो. नांदेडकर- राजकीय विचार आणि विचारवंत डायमंड पब्लिकेशन पुणे.
  - १२) डॉ. भोळे भा. ल. - आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुर पब्लिकेशर्स नागपुर
  - १३) लालाजी पेंडसे- महाराष्ट्राचे महामंथन.
  - १४) प्रा. व्ही. बी. पाटील- १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास
  - १५) मुंगडकर मा. प.- महात्मा फुले आणि सत्यशोधक चळवळ.